

ABU RAYHON BERUNIYNING NUTQ MADANIYATIGA OID QARASHLARI

Dilfuza Paraxadova

JDPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi.

Sharq qadimdan o'z mutafakkir olimlari bilan ulug'lanib kelgan. Chunki bu donishmandlarning ilm –fan sohasiga qo'shgan ulkan merosi umumjahon madaniyati xazinasiga qo'shilgan ulkan boylikdir .Bu meros bilan biz haqli ravishda faxrlanamiz .Sharqda vazxonlik balog'a ,balog'at (chachanlik,notiqlik)deb yuritilgan va notiqlik san'ati rivojlanishi bilan nutq oldiga qo'yilgan talablar ham murakkablashib bordi .Buyuk allomalardan Beruniy ,Abu Nasr Farobiy ,Ibn Sino ,Abu Abdulloh al- Xorazmiy ,Mahmud Qoshg'ariy ,Abu Yoqub Sakkokiylar ham tilga,lug'atga so'z odobi ,grammatika va mantiqshunoslik ilmga doir asarlar yozganlar ,boshqa sohaga doir yozgan asarlarida ham nutq madaniyati masalalariga katta etibor berganlar.

Mana shunday Sharq mutafakkirlaridan biri Abu Rayhon Beruniy .Butun umrini ilm-fanga baxshida etgan olim Xorazmdagi notinchliklar tufayli bir muddat Jurjonda shoh Qobus huzurida istiqomat qiladi ,ilmiy asarlar yaratadi .Qobusga bag'ishlab “qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarini yozadi.Beruniy “Geodeziya”asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib har bir fan inson hayotidagi zaruriy ehtiyoj tufayli paydo bo'ladi deb fikr bildiradi .

Olimning fikricha –grammatika aruz va mantiq shu zaruriy ehtiyoj hosilasi mevasi Inson nutqi o'z tuzilishiga ko'ra rost va yolg'onni ifodalashi mumkin .Bu munozaraga sabab bo'ladi .Bu munozaralar jarayonida inson rostni yolg'ondan ajratib oladi ,rostni yolg'ondan ajratib oladigan mezon yaratadi .Bu mantiq fani

hisoblanadi .Mantiqning sillogizmi (qiyosi)rostni yolg'ondan ajratish vositasi bo'ladi .Nutqdagi shubhali o'rinlar sezilsa ular mezon asosida tuzatiladi .Abu Rayhon Beruniy mantiq ilmini o'rganmasdan uni malomat qiladiganlarga achinib shunday yozadi :Agar u dangasaliki tashlab oromga berilmasdan gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika),aruz (she'r o'lchovi) va mantiq (lo'gika)ni mutolaa qilganda edi ,so'z (nutq) zotan, nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi “.Beruniy nutqning nazm vanasr ko'rinishlari borligini ko'rsatadi.

Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi . Nasr nahv (grammatika)qonun qoidalari asosida ,nazm aruz talabiga binoan tuziladi .Aytilgan so'zning meyorini o'lchovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon –nahv nasrda va aruz nazmda bo'lib qoldi , grammatika umumiyroq bo'ilib ,u nazmni ham ,nasrni ham o'z ichiga qamrab oldi .Sharqda, ayiqsa ,Movarounnahrda vazxonlik “Qur'on”ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda olib borilgani barchaga malum .Shuning uchun ham so'zning ahamiyati ,ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar bayon etilgan . Abu Rayhon Beruniy ham bu sohasda samarali ijod etgan ,152 asrning muallifi bo'lgan. Beruniydan bizgacha 30ga yaqin asar saqlanib qolgan .

“Geodeziya asarida olim shakl va mazmun birligiga ham katta ahamiyat beradi.Shakl mazmunga xizmat qilishi kerak deb hisoblaydi. Mutaffakir mazmunsiz har qanday shakl ham el orasida etibor qozonmaydi deydi .Shuning uchun ham nutqning ikkala shaklida ham nasriy , ham nazmiy shaklida mazmun bosh mezon hisoblanadi.Nuqt o'zining har ikkala shaklida ham so'zlovchi oldiga qo'ygan ma'noni (fikrni) ifodalashi shart .Olim yozadi :So'ngra so'z mana shu ikki qismda (nasr va nazm)da ham so'zlovchi maqsad qilgan ma'nodan iborat bo'lib qoladi “. Nasriy yoki nazmiy nutqda mazmun bor yoki yoqligini bilish tuzilgan gaplarni bir-biri bilan qiyoslash orqali aniqlanadi .Bu vazifani esa mantiq fani o'z bo'yniga oladi ,”...agar (biror)ma'noga ega jumlar tuzilib ular bir –biri bilan qiyos qilinsa ularda (ma'lum)ma'no topiladi yoki u inkor qilinadi .Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv ,aruz ,mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi . Ularning birortasiga

ahamiyat bermaslik ,bulardan birining qoidasining buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay iloji yo'q .Olim o'z fikrini davom ettirib har qanday tilning o'z Grammatik qurulishi ,grammatikasi , o'z tartib qoidalari bolishi ,bu qoidalarning shu tilda tuzilgan nutq uchun ahamiyati beqiyosligini aytib bu qoidalar boshqa tillar uchun nozarur bo'lishi mumkin deydi Ammo olim har bir tilning afzalligi o'sha tilda so'zlovchilar uchun zarur deb hisoblaydi.Beruniy balog'a san'atini arab tiliga xosligi haqida gapirib ,bunday nutq texnikasi arablar uchun fazilat ekanligini bayon etadi.Chunki arab tilda balog'a (notiqlik)ning mavjudligi Qur'on targ'ibotida arab nutqining ziynati sanaladi.

Notiqlik san'atidan foydalangan kishi yuqori mansabga erishuvi va boshqa bir kishining kambag'allikda yashashiga balog'a aybdor emas deb aytadi .Boshqa tillarda balog'ani egallaganlarning obro' topmasligiga sabab balki,balog'aning arablar tilidan boshqa tillarga ko'chirishda bozor yurishmaganidir yani notqlik ilmini har tamonlama chuqur o'rganmaganligidir deydi .

Shuningdek ,Beruniy "Hindiston "asarida hindlarda Vayokarona deb ataladigan til ilmi borligini ,bu ilm-u so'zlarni tuztadigan nahv xat yozishda balog'atli , nutq so'zlashda fasohatli , yetukva usta qiladigan ishtiyoq ilmidan iboratdir"-, deb ma'lumot beradi . Sharq allomalari axloqiy –tarbiyaviy asarlarning asosini Qur'oni karim suralari ,Muhammad payg'ambar faoliyati va ko'rsatmalarini ifodalovchi hadislar ,hikmatli hikoyalar tashkil etganligini takidlashadi .

Beruniy qomusiy olim sifatida tarixga kirgan .U fanni dindan ajratish zarur deb hisoblagan,aks holda uninmg fikriga ko'ra ilmiy bilimlar haqiqiy bo'lolmaydi.Olimning dinga bo'lgan tanqidiy munosabati ko'p jihatdan uning tarbiya va ta'limga bo'lgan munoisabatlarini ham belgilab beradi . Beruniy o'z asarlarida ta'limning uzluksiz ,ko'rgazmali aniq maqsadga yo'naltirilishi lozimligini va uning muayyan tizim asosida o'tkazilishi zarurligini takidlagan Beruniy yosh yigitda shaxs tarbiya jarayonida shakllanadi deb hisoblagan ,bunda u mehnatga alohida o'rin bergan .Beruniyning qarashlari cheklangan tusga ega edi,zero u ham o'sha davrdagi boshqa koplav olimlar singari fan va bilim jamiyat taraqqiyotida

mutloq ahamiyatga ega deb bilgan . Biroq fan , bilim, mehnatning ahamiyati haqidagi fikrlarning o'zi to'g'ri edi . Bilim olishning o'zini Beruniy kuch , vaqt ,sabr-toqat talab etadigan mehnat deb hisoblagan.

IX asrgacha Sharqda voizlik vazifasini shohlar,xalifalar o'taganlar .Ular juma kunlari hayit va boshqa bayramlarda jamoani yig'ib ,davlat siyosati,fuqorolarning burchlari ,boshqa mamlakatlardagi vaziyat ,dushmanlarning kirdikorlari ,mudofaa masalalari haqida va boshqa mavzularda nutq sozlaganlar .Urush ,jangdan oldin xalq yoki lashkarlarning jangovor ruhini ko'tarish ,ularda fidoiylik,vatanparvarlik, qahramonlik,botirlik tuyg'ularini uyg'otish maqsadida ham nutq sozlangan .Undan tashqari davlatlararo munosabatlarni tartibga solish ,o'zaro muxolif davlatlar orasidagi muammolarni muzokara yoli bilan hal etishda o'tmishda ham hozirgidek elchilar ,diplomatl va vakillarning ishontirishga qodirligi ,donoligi zarur bo'lsa ayyorligi notiqlik san'atini puxta egallaganidan dalolat bergan .Vaqt o'tishi bilan nutq san'atiga qoyiladigan talablar mukammalashib borgan ,notiqlik esa alohida tayyorgarlikni, bilimlarni talab eta boshlagan .Shu tariqa asta sekin notiqlik kasbga aylangan va davlat hukmdorlar bu tadbirni o'z ixtiyorlaridagi maxsus so'z ustalariga yuklab ,ularni voiz deb atay boshlaganlar .Voiz so'zi hatto ularning ism – shariflariga qo'shib aytilgan va yozilgan .Dastlab ,Abu Rayhon Beruniy o'zining turli mazmundagi asarlariga til ,nutq , notiqlikka oid fikrlarini singdirgan .

Foydalanilgan adabiyotlar :

- 1.Babayeva Dono Razzaqovna. Nutq o'stirish nazariyasi .
2. R.Rasulov ,N. Husanov: Nutq madaniyati va notiqlik san'ati ,Toshkent -2006 .
- 3.U .Saidov ,Nutq madaniyati va notiqlik san'ati ,Toshkent akademiya -2007.
- 4.Polat Nosirov ,O'zbek nutq madaniyati ,Toshkent -2004.
- 5.Internet malumotlari .